

VALENTÍN PAZ-ANDRADE, JOÃO GUIMARÃES ROSA E O *ACHAMENTO* DE CERTO BRASIL

Carlos Paulo Martínez Pereiro
Catedrático de Filoloxía Galega e Portuguesa
Universidade da Coruña

La dévoration par les livres, je me l'explique, si j'ose dire, comme l'espèce seconde d'une métempycose entre l'absence d'une âme et l'absence d'un sens. [...] Manque par lequel cède, sombre soudain, la totalité d'une langue.

[Pascal Quignard: *Le lecteur (Récit)*]

Resumo: Neste ensaio pretendemos examinar e ponderar o ensaio *A galecidade na obra de Guimarães Rosa* (1978), no ámbito do profundo coñecemento que o seu autor, Valentín Paz-Andrade, tiña a respecto da literatura e cultura galega e brasileira, así como a partir da impronta do seu *idearium* lingüístico. Nesta obra, resultado tanto da investigación apurada e do pensamento rigoroso, canto da especulación voluntarista, o intelectual galego, cal entomólogo e *cum granu salis*, examina e analiza *ad hoc* o conxunto da incomún obra e, en particular, a súa extraordinaria novela *Grande sertão: veredas – O diabo na rua no meio do redemoinho...* (1956) do referencial autor brasileiro João Guimarães Rosa.

Abstract: In this essay it is our intention to study and consider the work *A galecidade na obra de Guimarães Rosa* (*Galician Features in the Works of Guimarães Rosa*) (1978) within the scope of the profound knowledge held by its author, Valentín Paz-Andrade, with respect to Galician and Brazilian literature and culture, while also highlighting the significance of his linguistic interpretations.

In this essay, the result of both urgent research and rigorous thought, the Galician intellectual, like an entomologist, with determined speculation and *cum granu salis* examines and analyses in an *ad hoc* way the entirety of the uncommon oeuvre of the influential Brazilian author João Guimarães Rosa, paying

particular attention to the extraordinary and highly unusual novel *The Devil to Pay in the Backlands*.

Palabras chave: Paz-Andrade, Guimarães Rosa, escrita, cultura, Galiza, Brasil.

Key words: Paz-Andrade, Guimarães Rosa, writing, culture, Galiza, Brazil.

Aínda que, como se diría en portugués, esta *não é muito a nossa praia*, nas páxinas seguintes, basicamente trataremos de nos aproximar das relacións entre as obras do intelectual (e escritor) Valentín Paz-Andrade e do escritor (e recreador de mundos) João Guimarães Rosa (1908-1967).

Seguramente, para esta nosa breve disertación, carezamos da necesaria *auctoritas*, por unha lateral dedicación académica e por unha non menos parcial (pre)-ocupación investigadora: porque a respecto de Valentín Paz-Andrade, temos un ‘saber’ parcelar e de usuarios-lectores –iso si, teimoso e xa de vello– mais do que de enxeñeiros-especialistas, aínda que, con Maurice Blanchot, *pour parler à la légère*, diríamos tamén que, agás no referido ao noso acompañamento pertinaz e dilatado no tempo, os termos se inverten ou, mellor, se superpoñen ao nos referirmos a Guimarães Rosa.

De todos os xeitos, desexamos, tamén e como é de rigor, explicitar, antes de máis nada, a nosa satisfacción por un duplo motivo. En primeiro lugar, por termos compartido a sesión de que este escrito parte con dous especialistas na figura e na obra de Valentín Paz-Andrade –así como en tanta outra cousa da nosa cultura (e non só)–, como son Alfonso Álvarez Gándara e Xosé Luís Axeitos. En segundo lugar, por podermos falar da obra dun home, dun intelectual e dun galego a quen, sen dúbida, todos e todas deberíamos coñecer¹ e a quen, con certeza, todas as galegas e todos os galegos podemos e debemos estar recoñecidos, tanto polo seu moi teimoso e plural labor, como pola súa xenerosa e exemplar traxectoria que, sen calquera grandielocuencia pontificante, sempre obedeceron, mesmo en tempos conturbados, ao obxectivo basilar de ter a *Galiza como tarefa*.

Item máis. No noso caso, debemos agradecer tamén a Paz-Andrade unha súa feliz mediación: o feito de, recén publicado, lermos con inusitada curiosidade e aproveitamento o seu estudo rosiano fixo que, de novo, nos encamiñáramos con ollos diferentes para a obra do autor do insuperábel conto sobre a “Terceira margem do rio”, unha, talvez a mellor, das excelentísimas *Primeiras estórias* (1962).

1 Neste sentido, é de resaltar –aínda máis, se couber, *a posteriori*– a pertinencia e a oportunidade do *Congreso Valentín Paz-Andrade*, en que participamos con este relatorio. Congreso organizado pola Real Academia Galega e que se desenvolveu, en Pontevedra, entre os días 13 e 15 de decembro de 2012.

Aínda habería un terceiro motivo de satisfacción: podermos falar, por pouco e indirectamente que for –e como xa terán notado–, dun dos nosos deuses literarios, mesmo sendo, como somos, politeístas en literatura (e non só), e considerando, en sentido lato, co dito polo mineiro –como João Guimarães Rosa– e escritor Carlos Drummond de Andrade²: «Nunca vi metro para medir poeta, e espanto-me quando alguém procede a essa medição. Comparando qualidades e temperamentos tão diversos. Minha capacidade de admirar exclui o confronto»(1985: 114).

Manuel Vázquez Montalbán, nunha das súas reflexións sobre literatura de *El escriba sentado*, lembraba que, cando caeu o muro de Berlín ou, por sermos máis exactos, o que representaba, Octavio Paz dixera que algunhas respostas mostraron a súa ineficacia, mais que ficaban as preguntas (2009: 181).

Pois ben, *mutatis mutandis* e *toutes les proportions gardées*, aplicando o principio de realidade –espero que máis do que tomando o desexo por realidade–, despois da caída do muro da última guerra ortográfica galega e a chegada dunha relativa *pax*, co ‘Acordo-Reforma’ de xa hai uns anos, as preguntas a respecto das relacións (in-transitivas) entre portugués e galego continúan indemnes e na mesma.

Con todas as precisións e relativizacións que se poidan ou queiran considerar, na verdade e en rigor, temos para nós que debería ser comunal e consensual o feito de só se poder entender e ponderar, correctamente e con completude, o ensaio de Paz-Andrade de que aquí, basicamente, tamén pretendemos falar, tendo presente a súa permanente convicción e a súa teimosa intervención a favor do *desideratum* dun proceso de ‘reintegración’ do galego co portugués, na procura dun equilibrio e dun *aggiornamento* restaurador e reintegrador, ‘vitalista’ e ‘vivificador’ da lingua de noso, na matriz lingüística común.

Neste sentido, nas esclarecedoras e intelixentes páxinas que lle dedica ao libro de Don Valentín, no correspondente subcapítulo (1997: 321-328 [321]) do seu abranxente, pioneiro e ambicioso artigo “Cultura, cultura galega e mundo lusófono em Valentin Paz-Andrade. Alguns contributos”, o maior estudoso do que agora nos ocupa, o profesor Elias Torres Feijó –cuxa desexábel achega a este congreso, inevitábel e infelizmente, non podemos deixar de botar de menos (e moito)–, ben afirmou que:

A *Galecidade*, é umha obra concebida desde a lusofonia que manifesta no seu modo e objectivos (eis ao noso juízo um dos elementos de maior interesse) o modo e objectivos que sustentam a actividade lusófona de Paz-Andrade.

2 En anotación diarística, en 16 de febreiro de 1957, de *O observador no escritório*.

E manifesta unha evidente homoloxía entre a súa posición no campo intelectual galego e lusófono e o modo da súa tomada de posición através do texto. Dito por outras palabras, o intelectual galego traballa a obra de Guimarães Rosa como nutre e concibe a súa actividade intelectual a respecto do mundo lusófono. A sobrevivencia da raiz galega neste mundo (em concreto no de Guimarães Rosa) non vai aparecer apenas como resto de primitiva unidade, nem pitoresca exotización, mas como forma transmitida, viva e actuante da comunidade que hoje partilha o noso idioma comum.

É así que, nestes parámetros, se dota de todo o sentido revisitar criticamente ‘o achamento e a interiorización da parte de Valentín Paz-Andrade de certo Brasil’, analisando e ponderando, en especial, o seu principal –que non único– instrumento: o moi interesante, apaixonado e relevante ensaio *A galecidade na obra de Guimarães Rosa*, datado en setembro de 1975, mais só publicado por Edicións do Castro en 24 de xullo de 1978.

Esta importante e peculiar obra ensaística está entretexida con saberes múltiples e –dígase desde xa– tamén con densidade literaria e relevo no pensamento. Servíndose dunha grande enciclopedia cultural, dunha diversificada abordaxe e até dun intenso traballo de campo³, o disertativo estudo non renuncia aos recursos estéticos e á indagación da profundidade do colectivo e do humano. O excelente poeta, que tamén é Paz-Andrade, ten, ademais, vontade de atinxir o bensuscedido estilo do mellor ensaísmo que, finalmente, consegue, tanto polo requinte expresivo, como por unha moi especial estrutura discursiva e especulativa. Requinte e estrutura que, utilizados con coidado e intelixencia polo autor, serven, por un lado, para o *décor* estilístico ou como engado para manter a atención e o fascinio do lector, mentres que, por outro lado, resultan de unha grande practicidade estruturante para amalgamar os moi diversos e non menos diversificados contidos desta heteróclita obra⁴.

Falaremos, portanto, desde unha posición basicamente de lector, especificamente, de literatura e, en concreto, do referido ensaio. Cousa que, obviamente, non é só, nin fundamentalmente, falar de lingua e creación, mais do salto entre

3 Abonda con lembrar que na nota final “O autor, agradece...”, Paz-Andrade, alén de a respecto de numerosas «persoas amigas» que o auxiliaran, considérase debedor de «as xenerosas axudas de información e documentación que recibeu para dar cabo a [*sic*] composición do libro» de institucións como a Real Academia Galega, a Academia Brasileira de Letras, o Instituto de Estudos Brasileiros da Universidade de São Paulo, a Embaixada do Brasil en Madrid e mais o Museo de Pontevedra.

4 Expliquémonos de maneira breve, aducindo só un exemplo moi puntual, entre outros moitos posibles, diversificados e significativos. Referímonos ao hábil uso de prolepses ou anticipacións, de grande rendibilidade na creación de interese e suspense, como na ocasión en que, a respecto de «as calendás tráxicas de 1936», se utilizan expresións como «xa se dirá [ou «verá»] porque se fala dese ano», que, máis adiante, reatando e provocando harmónicos, serán retomadas para indicar «por canto o ano aquel tamén tivo o seu fado ditoso».

idiomas, entre tempos, entre culturas, entre sociedades –tamén no mesmo e diferente tempo.

E falaremos, tamén, daquela «literatura exixente»⁵ –por non ‘aleixandrina’ ou repetitiva do *déjà-lu*, dialogante co mundo e equidistante do *fast book* e/ou do *prêt a lire*–, en que, con certeza, se constitúe a invulgar obra rosiana. Singular escrita literaria onde –despois de proceder a unha análise *cum granu salis* e un exame *à la loupe* das diversas afluencias (máis que influencias)– Paz-Andrade, sen procurar unha imposible identidade, en non poucas ocasións, encontrou e buscou unha difícil e complexa semellanza galego-brasileira.

Na verdade, ‘forzada’ semellanza voluntarista ou inconsciente «identificación imaxinativa» –por utilizar o concepto do provocador filósofo Richard Rorty–, por veces, só descubertas, preconceituosamente e por exceso, dentro da permeabilidade interlingüística do galego-portugués, mais tamén *achada* porque, con independencia da súa realidade ou ilusión, como dicía Willian Blake, «crer que unha cousa é verdadeira acaba por convertela en verdadeira», ou mesmo, quizais, porque, como tamén afirmara Thomas Bernhard, «só a exaxeración fai ver as cousas evidentes».

De feito, debemos ter presente que, ao utilizarmos expresións como ‘Valentín Paz-Andrade e João Guimarães Rosa’, ‘Galiza e Brasil (ou Minas Gerais)’ ou ‘Galego (Portugués) e Brasileiro’, a relacionante conxunción ‘e’, é a máis complexa e enigmática, no sentido de articular a *galecidade* das realidades que aúna: o ‘e’, ultrapasando unha certa negligencia crítica, significa sempre, na idea do autor de *Canto do pobo disperso*, unha alianza e unha filiación entre o *continuum*, intelectual e sentimental, de *malgré tout* diversas e dúplices realidades.

Perante a dificultade para radiografar e sintetizar a figura e a obra de Guimarães Rosa⁶, xa que antes convocamos ao impar autor de *Claro enigma*,

5 Servímonos, de maneira propositadamente distorcida, da afortunada e rendíbel expresión acuñada pola profesora Leyla Perrone-Moisés, en 2012, para referirse a unha tendencia de «literatura de proposta» no Brasil dos últimos tempos –na verdade, máis ben no espazo literario paulistano–, marcada, principalmente, polo ensaísmo, as artes plásticas e a recusa da linearidade narrativa.

6 Do que, sen dúbida, é unha magnífica e exitosa tentativa, ao nivel dos coñecementos da altura, o capítulo “A saga do romancista” que Paz-Andrade dedica a este mester. Hoxe, naturalmente, ultrapasada polo auténtico alude esclarecedor que, nas últimas décadas, se ten producido co notorio incremento (e, só nalgúns ocasións, desigual profundidade) dos estudos rosianos. Non obstante, se o lector nos permitir a remisión a elas, continúan como unha síntese perfecta –cuxo xerme xa se remonta a 1972– as páxinas dedicadas ao autor das «terceiras estórias» de *Tutameia* (1967) pola extraordinaria e *saudosa* profesora italiana Luciana Stegagno Picchio, na súa paradigmática *Storia della letteratura brasiliana* (1997: 563-569). E isto a pesar da súa inevitábel concisión e de, nos últimos anos, se teren producido achegas reinterpretativas de notorio interese. De entre elas, permítannos mencionar aquí, polo ineditismo e ambición da súa abordaxe, unicamente a recente e aliciante –ben é certo que, ás veces, tamén excesivamente abstracta– *A forma do meio* da profesora lisboeta Clara Rowland, sobre un basilár aspecto da poética rosiana: «a própria ideia da forma estruturada que é posta em questão a partir de uma ideia de centro que vindo *depois*, faz da forma uma forma *movente*» (2011: 14).

reproduzamos, de inicio e cun carácter ‘explicativo’ *ad hoc*, algúns dos versos de “Um chamado João”, excelente e interrogativo poema de *Versíprosa* (1967) que, con luminosa (im)precisión poética, Drummond (Andrade, 2009: 421 e 423) dedicara á ‘explicación’ do enigmático narrador de que hoxe aquí, tamén, falamos:

João era fabulista?
fabuloso?
fábula?
Sertão místico disparando
no exílio da linguagem comum?
.....

Tinha parte com... (não sei
o nome) ou ele mesmo era
a parte de gente
servindo de ponte
entre o sub e o sobre
que se arcabuzeiam
de antes do princípio,
que se entrelaçam
para maior guerra,
para maior festa?

Ficamos sem saber o que era João
e se João existiu
de se pegar.

Drummond deseña, a partir da estrañeza da obra, os parámetros do home e do autor que, «exilado da linguagem comum», foi quen de expresar⁷ «a quinta face das coisas, / inenarrável narrada? / Um estranho chamado João / para disfarçar, para farçar / o que não ousamos compreender?» (Andrade, 2009: 421). Un mago, un místico e, paradoxalmente, un narrador terra a terra da plural Vida e do singular Ser Humano dun seu Minas Gerais –emblema regional do Brasil interiorano–, duramente desértico ou vizosamente florestal, de lendario sertão, de fabuloso altiplano e/ou de non menos míticos Campos Gerais.

7 Ou, cando menos, de tentar expresar (e non é pouco) tamén o humano e misterioso existir, pois «João era tudo», «Mágico sem apertrechos, / civilmente mágico, apelador» [...] «Embaixador do reino / que há por tras dos reinos» [...] «o reino-reino» [...] «Por que João sorria / se lhe perguntavam / que mistério é esse?» (Andrade, 2009: 422).

É ese elaborado exilio rosiano da linguaxe común o que chamou a atención de Paz-Andrade, o que motivou e alicerzou a aventura intelectual da procura, alén dos rastros do galego, da 'galecidade' na obra do brasileiro. O noso intelectual emprende unha travesía polos territorios enormemente movedizos da sistemática reinvencción rosiana da realidade e da linguaxe, realizada, a partir dun complexo magma expresivo –tamén de base sociocultural–, mediante unha apurada recreación e unha liberta experimentación.

Eduardo Blanco Amor, na súa introdución á moi interesante e suxestiva obra de Paz-Andrade *La anunciación de Valle-Inclán* (1967), definiu actitudinalmente o noso autor como un 'buscador de libros raros para nobilitar Galiza'; e 'libros raros', de feito, son, de maneira extensa e intensa, os de Guimarães Rosa a que, anos despois, Don Valentín se dedicará con paixón exaltadora do país de noso: libros raros, impresionantes e inesgotábeis, por expresiva e lingüísticamente recreados e por significativamente codificados, dado que Guimarães Rosa entendía, de maneira rotunda, que «somente renovando a lingua é que se pode renovar o mundo», e posto que o seu implacábel lema foi o de que «a linguagem e a vida são uma coisa só»⁸ –diríamos nós que coincidindo ambas nun compartido «caractère indécidable» ou nunha común «déréliction» do «mouvement même d'avant langage», de que fala ou co que soña, respectivamente, Pascal Quignard en *Le lecteur* (1976: 17 e 134).

Na máis do que extraordinaria e elucidativa (auto)biografía en palabras da entrevista de 1982 de Tucho Calvo a Paz-Andrade –publicada, por primeira vez, por Edicións do Castro en 1998, co título *Valentín Paz-Andrade, a memoria do século–*, o autor do conmovente *Pranto matricial, in memoriam* do exemplar Castelao, explica con exactitude a xénese, a motivación, o contexto e a implicación persoal da homérica empresa de coñecemento e de estudo da obra rosiana, en que, de maneira obsesiva, se debruza.

En consecuencia, desculpen a extensión da cita seguinte –que puntualmente anotamos–, xustificada, ademais de pola súa claridade e completude, polo 'valor testemuñal' da expresividade da palabra paz-andradesiana:

Eu viña, desde había algúns anos, relendo a obra de Guimarães Rosa. Fixera a descuberta do xenial fabulador non directamente, como sería lóxico, dada a relación que xa sostíña con escritores brasileiros. Foi *Le Figaro littéraire* o que me puxo na pista, cando foi traducido ao francés *Grande sertão: veredas*.

8 Espero que o lector desculpe que, para evitar unha máis do que *enfadonha* lectura e en aras dunha máis fácil lexibilidade, prescindamos das referencias concretas das diversas obras e pasaxes de que retiramos estas citas rosianas, e tamén daquelas que, sempre fielmente reproducidas *ipsis litteris*, se seguirán –aliás, facilmente localizábeis e máis do que coñecidas, por moi divulgadas.

Denantes ou despois, con pouca diferenza, a tradución alemá fora presentada en Bonn con honra tan esgrevia que o propio presidente da República asistiu ao acto⁹.

Metido na análise da obra, que Luís Vidal Reis e outros amigos de São Paulo e Río me remitiran, dei con algúns achados. Non samente léxicos, modismos, mitos, costumes, lendas, adaxios, todo un fondo sociocultural de galeguidade que sobreviviu séculos isolado no Brasil interior. No *sertão* estético e profundo, pouco comunicado co Brasil litoral. Elementos etnográficos en supervivencia activa, dos que foran fita transportadora –como din os antropólogos–, os primeiros emigrantes da colonización. Anteriores ás incursións dos *bandeirantes*. Unha época aquela en que a identidade entre as dúas ramas a se formar do idioma, era senón plena cuase plena. É, con certeza, viva, sequera no *sertão*. Como tal, aínda sen conciencia do fenómeno, recolleuna e magnificouna o fabulador de Cordisburgo.

[...] Pensei que pagaba a pena de o incorporar como un elemento prestixiador á literatura galega. E dándolle o marco máis nobre que pudesese ter ao meu alcance. Lembreime que, desde o ano 1964 –había xa máis de once– eu viña nomeado numerario da Real Academia Galega. [...] Con semellante predisposición mental decidínme a estudar a fondo a dose de galecidade viva na obra fulgurante do autor de *Sagarana*. A comezos de 1975 puxen man á tarefa¹⁰ (Calvo, 2011: 387-388).

Bref, diríamos, condensadamente, que, por intermedio de amigos, unha vez que regresa propositadamente ao Brasil, emprende unha desatada pesquisa, material e humana, que poderíamos resumir, parafraseando as súas palabras, en seis intensos momentos: 1) Intervén nunha sesión, convocada *ad hoc e ad personam*, da Academia Brasileira de Letras, expondo a súa tese sobre a galecidade da lingua e provocando a sorpresa e un animado coloquio, que motivou a súa decisión de incorporar á obra en curso o estudo prefacial; 2) Recolle valioso material complementario; 3) A Olímpica Editora organiza dous xantares, alén de coa viúva e coa filla do mineiro, con escritores e especialistas na obra rosiana. Paz-Andrade

9 Valentín Paz-Andrade está referíndose tanto á primeira e meritoria tradución francesa de Jean-Jacques Villard, *Diadorim (Le diable dans la rue, au milieu du tourbillon)*, publicada en París, polas Éditions du Seuil, en 1965, canto á correspondente primeira versión alemá, *Grande Sertão (Roman)*, parte do inxente labor de tradución do tamén escritor e correspondente de Rosa Kurt Meyer-Clason, que foi publicada en Colonia, pola editora Kiepenheuer & Witsch, en efecto, un ano antes do que a francesa.

10 De feito, xa no ano seguinte, publica na revista madrileña *Estudios Regionales*, do 'Instituto Nacional de Perspectiva y Desarrollo Económico', o artigo "Transferencias etnológicas de Galicia en el Brasil Ulterior", que contén algúns dos elementos que, cando publicado dous anos despois, tamén estarán presentes no seu ensaio rosiano.

coñece, daquela, quen, finalmente, será prologuista do seu libro Paulo Rónai, así como os escritores descendentes de galegos Nélide Piñón e Renard Perez; 4) Trasládase de Rio para Brasilia para una entrevista falida coa excelsa fotógrafa do *sertão* Maureen Bisilliat –con traballo desta artista, afinal, tamén ilustrará o seu libro; 5) Xa en Sampa, consultará a biblioteca de Guimarães Rosa no Instituto da Cultura Brasileira da Faculdade de Ciências Sociais e Humanas da Universidade de São Paulo; 6) Finalmente, en Santos, conseguiu aínda nas librerías algunha bibliografía de interese.

Non é sorprendente, perante unha tal desmedida actividade *in situ*, para un non menos obsesivo traballo e obxectivo, a anécdota que, con innegábel (auto)-ironía, transmitiu ao xornalista e escritor Tucho Calvo: «[...] foi un pouco obsesivo. Miña muller chegaría a dicir que todas as noites se deitaba... con Guimarães Rosa. E tiña razón» (2011: 391).

Máxime, de tamén considerarmos o grande coñecemento e o singular e admirativo aprecio que, desde vello con Guilherme de Almeida e tamén, polo seu prolongado contacto, con moitos outros intelectuais e escritores do Brasil, devotaba á literatura e cultura do país verde-amarelo. Da impronta desta incontornábel realidade pode ser mostra paradigmática, por unha banda, a carta a Aurélio Buarque de Holanda Ferreira, datada en Vigo, o 19 de novembro de 1982, onde lle di que un artigo que publicará¹¹ «responde a unha exigencia da xusticia, que se debe facer a [sic] literatura brasileira, e aos seus máis eminentes valores» (Paz-Andrade, 1997: 223); ou, por outra banda a consideración de Paulo Rónai como «áxil antena literaria nosa no Brasil», en carta (Vigo, 07/IX/1977) ao tradutor para portugués de *Tirano Banderas* de Valle-Inclán, o escritor e diplomata brasileiro Newton Freitas (Paz-Andrade, 1997: 210).

Mais, nesta bipartida e sinuosa digresión, retomemos o autor mineiro do impactante conto de vida e morte “As margens da alegria”. Porque só ao sermos

11 Como o propio autor explica ao destinatario na carta, nos días que Paulo Rónai, e a súa nora, pasan en terras galegas, lle mostra a este «o orixinal do artigo que escribín sobre *Mar de Historias*, con destino á gran revista *Novo Índice*. Hoxe e [sic] a mellor que se edita en Madrid, sobre temas de letras e cultura». En realidade, o longo artigo –que, alén de coa capa do primeiro volume, pretende sexa ilustrado «coas fotografías dos dous antólogos», a de Guimarães Rosa e a de Jorge Amado– aborda os cinco primeiros volumes da obra, publicados entre 1943 e 1981, pola Editora Nova Fronteira (subtitulados, respectivamente, “Das orixens ao Fim da Idade Média”, “O Romantismo”, “Do fim da Idade Média ao Romantismo”, “Do Romantismo ao Realismo” e “Realismo”). A hercúlea iniciativa editorial, finalmente, contará cun total de dez volumes, dados á luz entre 1943 e 1989, acabando co período de “Após Guerra” esta ambiciosísima e extraordinaria colectánea *Mar de histórias: Antologia do conto mundial* –compilada, anotada e, cando necesario, traducida por Aurélio Buarque de Holanda e Paulo Rónai, con introdución particularizada para cada autor e especimen dos 239 «mais belos contos do mundo», escritos por 192 autores de 41 ámbitos literarios diferentes de todo o orbe.

conscientes das grandes e diversas ‘dificultades’ que a obra rosiana supón, sere-mos quen de avaliarmos, na súa xusta medida, a magnitude e o risco intelectuais do traballo de Valentín Paz-Andrade. Neste sentido, deseñaremos, de maneira breve, dúas reflexións: unha ponderativa e por medio das súas propias ideas, a respecto da linguaxe, edificada como unha auténtica protagonista, e da incomún cultura de que se serve Guimarães Rosa, e outra analóxica, en relación á (im)-posíbel –e, porén, repetida– tradución da súa obra para outras linguas.

O «Rosa nocturno» (Stegagno Pichio, 1997: 563) e confeso ‘neoplatónico’, coa súa peculiar lingua ‘prosoemática’, pretendeu traducir «os novos territorios do sentir, do pensar e da expressividade»: «nunha comprensión aprofundada do idioma nacional», dunha lingua (cunha ortografía particular) «mediumnica», tinxida propositadamente polo misticismo, polo budismo e polo orientalismo, subordinando o pensamento lóxico á intuición –diríamos nós que á «lóxica ilóxi-ca pascaliana»–, na procura da «terceira margem (do rio)» –a profundidade– e «a experimentación contínua» para o «necesário embelezamento do idioma» e para a captación das ‘travesías humanas’ esenciais.

Para alén do plurilingüismo aplicado polo diplomático Rosa, xa desde a nenez, cunha ampla formación lingüística, poderíamos multiplicar os exemplos dos procedementos distorcedores e (re)creativos que desmontan a prosa tradicional e o ‘descontraído’ e abalante *standard* lingüístico brasileiro¹².

Por outra parte, o seu innegábel *opus magnum*, *Grande sertão: veredas*, devén, en tanto en canto que «auto-biografía irracional» e «reflexão irracional», o romance paradigmaticamente (meta)físico e singularmente misterico da literatura brasileira. Estructurado no inmenso ‘monólogo dialogal’ –‘lingüísticamente experi-mental’– do *jagunço sertanejo* Riobaldo que, coa ‘invención’ dos máis de sete milleiros de termos –non dicionarados– e a mencionada recreación da variante

12 Alén das innúmeras escollas lexicais de teor lúdico e/ou expresivo (rimáticas, aliterantes ou expresivas), lembremos, a título de pobres e escasos exemplos e case só no ámbito do léxico, en caótica enumeración dos diversos procesos: a «prostitutriz» (amálgama de ‘prostituta’ e ‘meretriz’) ou «sonoite» (composta a partir de ‘só’, ‘sono’ e ‘noite’); «o vento aeiouava»; «abominoso» (por ‘abominável’); «antenasal de mim a palmo» (por ‘a um palmo diante do nariz’); «ai, Zé, ôpa» (de direita para esquerda, invertido, ‘a pôeZia’); «Seo, Seu, Sor» (e/por «Senhor») como indicadores da categoría socio-cultural das personaxes...

Por outra banda, podemos mencionar, coa mesma intención exemplificadora, o repetido e habilísimo uso do recurso da *interpretatio nominorum*: ‘Riobaldo’ (um río que não flúe, mais se fecha no bald[i]o) garda no seu nome o do Diabo, mentres que ‘Diadorim’ encerra o ‘diá’, como tanto o diabo canto a propia personaxe son chamados, en paralelo dos mitos e feitizos demoníacos galegos de que, por certo, falara Vicente Risco na súa *Historia do diabo*.

Finalmente, aínda que nos estamos a restrinxir basicamente a exemplos tirados do romance do sertón, pola súa validade exemplar a respecto da aplicación do plurilingüismo rosaino, mencionemos, na exacta narrativa “Cara de bronze”, o caso reduplicadoramente egotista de ‘Moimeichego’ (en acumulación de *moi, me, ich e ego*), que, nos comentarios de rodapé, se intensifica, pois estes son feitos por un ‘Soares Guiamar’, anagrama evidente do propio Guimarães Rosa.

lingüística de Minas Gerais¹³, resulta dificilmente intelixíbel mesmo para moitos lectores brasileiros ‘avisados’ (e non só).

En fin, digamos que o conxunto da súa escrita –como as de Valle-Inclán, Kafka, Joyce, Clarice Lispector ou Beckett– non se dobrega ás inxuncións da súa época, é experimental e acronicamente clásica, desconcertante e inactual, no sentido nietzschiano.

Nestes parámetros, é facilmente comprensíbel o auténtico *tour de force* que o labor para a súa tradución ten adquirido. Como xa dixemos noutro lugar (Martínez Pereiro, 2013), o espazo por onde nos movemos –e por onde nos podemos mover–, para opinar sobre o traducir *tout court* –e, en concreto, a respecto deste romance e do conxunto da escrita rosiana–, é aquel onde, para Octavio Paz, non se busca a imposible identidade senón a difícil semellanza, e, para Paul Valéry, se desexa producir, con medios distintos, resultados parecidos.

Pois ben, nunha tal consideración intencional da tradución, esta grande obra da literatura universal presenta un desafío interminábel e non poucas veces un resultado falido no seu traslado a outras realidades, linguas e culturas. Significativamente na tradución ao catalán de Xavier Pàmies, aparecida en 1990, ou nas dúas traducións ao español existentes –unha de 1975 de Ángel Crespo e outra máis recente, do ano 2009 e na modalidade lingüística arxentina, dos profesores Florencia Garramuño e Gonzalo Aguilar–, aínda recoñecendo que as tres supoñen un enorme e excelente exercicio de atrevemento e tentativa de transportar o mundo das ‘veredas’ do ‘grande sertão’, coído que nelas desaparecen diversos valores que, por medio de reinventada lingua, o texto achega ‘metafisicamente’, e que a crítica ‘normal’ ou ‘normalizadora’ reservou, retirou ou secundarizou da obra¹⁴: aquelas «realidades aínda non sonhadas», das cales o Presidente da Academia Brasileira de Letras, Austregésilo de Athayde, considerara que Guimarães Rosa era «atrevido bandeirante».

Isto é, á marxe da visión da memoria, da violencia e demais tópicos con que se adoita adubar a literatura brasileira, a da permanencian de elementos como unha sorte de pacto co diabo (un novo Fausto), en parámetros dunha ambigüidade persoal e sexual, así como da ambigua historia de amor entre

13 Mais, aténtese así mesmo a que «il lessico, convenzionalmente di base *sertaneja*, include regionalismi provenienti da ogni parte del paese, dall’Amazonia, dal Piauí, dal Nordest, dall’area paulista como da quella urbana di Rio. E in questo senso il sertão dei Campos Gerais è davvero il microcosmo di un Brasile convegno del mondo, confluire di razze» (Stegagno Picchio, 1997: 565).

14 Lémbrese que, non por acaso, o romance consiste nun inmenso (e falso) monólogo dun especial bandido de Minas Gerais que explica a súa vida e aventuras a un doutor foráneo, do ‘case nada’ ao ‘infinito’ –como dixera o tradutor alemán Berthold Zilly–, nun percurso que vai da primeira palabra «nonada», desusada, rexional e arcaizante, percorrendo no devir do discurso a «Travessia», até que, cerrando o romance, estas –a «nonada» e a «travessia»– circularmente se retoman, seguidas do símbolo gráfico final do infinito (Rosa, 1980: 9 e 460).

Riobaldo e Diadorim, os outros elementos, máis ‘esquivos’ e enriquecedoramente complementares, só se fan presentes de maneira tanxencial nas novas textualidades resultantes, tendo para nós que son fundamentais e se erixen nunha das interpretacións máis complexas, posíbeis e probábeis, de entre as diversificadas construídas polo autor. Cousa, por outro lado, nada estraña nin sorprendente, de considerarmos o carácter *ineffabilis* que se deriva da lectura da fascinante –e, no sentido en que agora falamos, iluminadora– correspondencia, mantida por un autorreflexivo e metaficcional Rosa con algúns dos seus tradutores italianos ou alemáns.

Deste xeito, perante esta máis ‘selva que orde’ –que diría Cunqueiro– e sen pretendemos substituír a (re)lectura do ensaio –a que, desde xa, afervoadamente convidamos ao lector–, Paz-Andrade levanta, na xa referida parte introdutoria “Prefacio, premisa, raiz”, unha hipótese central, que, entre a influencia, a identidade e a afluencia, xa introducira o prefaciador brasileiro Paulo Rónai. Simplificando, consistiría en que a modalidade lingüística do portugués do interior de Minas Gerais é arcaizante e, en consecuencia, cando Rosa a utiliza, recreándoa e reinventándoa (no sentido etimolóxico de ‘re-encontro’) na súa escrita a partir das esencias, acaba confluindo co galego-portugués, co galego-miñoto arcaico, levado polos descubridores (norteños) portugueses, e, portanto, co galego actual que conserva vivos eses trazos¹⁵. Portanto –defende– Guimarães Rosa non abraseira a lingua, dado que realmente a portuguesa, partindo da modelidade (conservada) dos descubridores portugueses. De feito, é este punto de vista da «galecidade no ámbito da lingua»¹⁶ o que se prolonga ‘naturalmente’ na terceira parte, “A transmisión mítico-oral”¹⁷.

Nesta sumaria radiografía, indiquemos tamén que, ademais do “Apéndice”, co excelente “Discurso de Álvaro Cunqueiro” na recepción de Paz-Andrade na Real Academia Galega, e dos “Índices” finais –“De nomes propios”, “De ilustracións fora do texto” e “De materias”–, a obra complétase coa excelente e informada primeira parte de que xa falamos antes. Titulada “A saga do romancista”, ten un

15 Hipótese que se vai construíndo, de maneira progresiva, no discorrer dos sucesivos subapartados “Historia, fronteira, lingua”, “Diacronía da lingua e do sangue” e “Premisas maiores”, así como no apéndice coa relación de “Apelidos de liñaxes medioevais galegos transferidos aos territorios descubertos por Portugal”.

16 Omnipresente nesta segunda parte do ensaio, como indician os títulos dos seus subapartados “O fondo ecolóxico”, “Travestimento da fala”, “O manancial da trasega” e “Super-realismo zoomórfico”, así como, de novo en apéndice, co levantamento das “Locucións e frases de cuño galego escolmadas na prosa de Guimarães Rosa”.

17 Distribuída polos diversos subcapítulos “Etnografía e linguaxe”, “Os mitos maiores”, “Estilización aforismática”, “Reasunción das nascentes” e, finalmente, pola relación máis unha vez apendicular dos “Anacos do pensamento de Riobaldo, transuntivos da mentalidade rural galega”.

carácter admirativo, informativo, reivindicativo, biobibliográfico e crítico-analítico a respecto da obra e da figura humana visadas¹⁸.

Coa finalidade (de)mostrativa da hipótese levantada, o poeta do *Canto en catro ao conde de Andrade*, desprega todo tipo de estratexias afirmativas e todas aquelas outras que considera de teor convincente ou apropiado: 1) Auxiliase de diversificadas disciplinas e saberes, en que sen dúbida está *à la page*, como o estruturalismo (Saussure), a mitocrítica (Gaston Bachelard), a socioloxía identitaria aplicada (Gilberto Freyre e Aurélio Buarque de Holanda), a mitoloxía, o concretismo e formalismo poético (Haroldo e Augusto de Campos), ou a etnoloxía (Levi-Strauss¹⁹); 2) Reproduce e utiliza comparativamente os deseños do São João de Poty –o ilustrador de cabeceira rosiano– e do San Xoán de Castelao ou as fotos ‘sertanejas-rosianas’ da obra dedicada ao escritor mineiro pola pintora e fotógrafa anglo-brasileira Sheila Maureen Bisilliat; 3) Aproveita con sentido a erudición e as comparacións e analoxías literarias, ora de Joyce, Beckett ou Celine a Neruda, Borges ou Severo Sarduy, ora de Valle-Inclán²⁰, Curros ou Rosalía a Manuel Murguía, Otero Pedrayo ou Guerra da Cal, ou, xa en ámbito brasileiro, de Euclides da Cunha ou Coelho Neto a Guilherme de Almeida, Drummond ou Ariano Suassuna; 4) Emprega os artigos sobre Guimarães Rosa, publicados na revista *Grial*, por Landeira Yrago (1967) e Eduardo Moreiras (1975); etc.

Como resulta evidente, na sucinta descrición anterior, para a nobilitación de noso –e (non deberíamos obvialo) tamén para a derivada homenaxe a Guimarães Rosa e ao conxunto da literatura e cultura brasileira–, Paz-Andrade non deixou de utilizar, con intelixencia e rigor, ningún dos numerosos instrumentos e dispares coñecementos de que dispuña.

Porén, revisando as pequenas dúbidas que nos asaltaran, anotadas cando a nosa primeira lectura²¹, das cales, parafraseando a Almada, transcorridos máis de

18 Organizada en catro partes, “Nascencia e presenza”, “Reconsagración tardeira”, “Os anos raiolantes” e “Os anos derradeiros”, completándose cunha “Ficha cronolóxica da biografía e da bibliografía de Guimarães Rosa”.

19 A quen crítica e reprocha que, nos seus célebres *Tristes Tropiques*, considere as ‘figas’, os ‘abanos da lareira’ ou a ‘peneira’ como claramente indíxenas.

20 Anotando, por exemplo, que, no conto “O retábulo de São Nunca” de *Estas Estórias*, un mendiño errante chamado Cristieleison podería ser tirado perfectamente do retábulo valleinclanesco.

21 De que expomos, a seguir e brevemente, algúns *exempla*, índices e indicios significativos da persistente dúbida en relación a un excesivo voluntarismo paz-andradesiano. Son cuestións de pormenor e non afectan ás ideas mestras do ensaio do poeta de *Sementeira do vento*, con que *grosso modo* coincidimos. Pois, en fin, é ben certo que, co mesmo obxectivo (de)mostrativo, tamén utiliza tácticas suxeridoras máis, en ocasións, equívocas, discutibéis e sinuosas, argumentando *ad hoc* e razoando *ad argumentum*: confundindo intencionalmente a parte co todo a respecto da obra rosiana; facendo de Carlos Drummond de Andrade «poeta de ascendencia galega»; Afirmando que os descubridores eran «portugueses con mestura de *galegos*»; Falando da «retroaboenza *miñoto-duriense*»; Establecendo analoxías con Valle-Inclán ou, falando dos bois, e comparándoos cos das estampas do álbum *Nós* de Castelao; Servíndose

seis lustros, «aínda non tenho as garantías suficientes para desmentido oficioso», continuamos sen saber se, a pesar de todo o seu esforzo, a vontade de Paz-Andrade non o levou, por veces, a permanecer nas *margens* dunha obra que, como acontecera ao seu creador, o propio mineiro João, na procura constante do centro das realidades últimas e esquivas, tamén coidou nunca ter saído do *meio*.

Aínda que «a ignorancia non é un argumento» (Spinoza, *dixit*), e a nosa é, con certeza, tan oceánica que non dá para acabar de vez coas nosas incertezas, para apoiar as hipóteses paz-andradianas sobre a galecidade, queremos acudir a palabras do propio e ultrarreflexivo escritor brasileiro –ollo! A pesar do dito foucaultiano de que ‘hai que desconfiar do que os autores din’–, como cando reiteradamente fala de que o seu é un «idioma clásico-arcaico» ou cando, na obra póstuma *Ave-Palavra* (1971), escribe que «toda lingua son rastros de velho misterio» –afirmación, non por casualidade, utilizada como epígrafe por Paz-Andrade no seu homérico estudo.

De todos os xeitos, a pesar de preferirmos a dúbida a calquera certeza, despois desta heteróclita disertación, debemos afirmar, de maneira primeira e primaria, que, nos parámetros expostos, o ensaio paz-andradiano mantén unha plena vixencia e un completo interese, pois, na verdade, temos a sensación de que, co *achamento* do seu certo Brasil, como na ficción borgiana, Valentín Paz-Andrade, cartografando, con inusitado rigor e suma precisión, a *galecidade* na obra de João Guimarães Rosa, acabou por retratarse e por retratar o seu país na «totalité d’une langue» contemplada na cita quignardiana que preside estas heteróclitas páxinas (1976: 13).

de expresións avaliativas como «o anaco lido [de JGR] podería figurar nunha antoloxía do galego de hoxe»; Considerando, máis unha vez de maneira voluntarista, a «*sarapalha*, froito de neoloxización con partículas de ben enxebre raigame»; Afirmando que, no conto “Conversa de bois” de *Sagarana*, «o carro é tirado, como ás veces na Galiza, por dúas ou máis xuntas axugadas», ou, ao se referir á «coroça» ou palloza con sobrepelliz, avanzar que é como en Galiza a «coroza con esclaviña de orixe eslava típica dos peregríns a Compostela», ou coidar que as «galochas ou zocas» ou a «sovela» como ferramenta do zapateiro, están vivas no galego e non presentes nos dicionarios de portugués; etc.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Andrade, Carlos Drummond de (1985): *O observador no escritório*. Rio de Janeiro: Editora Record.
- (2009): “Um chamado João”, en *Nova reunião – 23 livros de poesia*, Vol 3. Rio de Janeiro: Edições BestBolso, 421-423.
- Calvo, Tucho (2011): *Valentín Paz-Andrade, a memoria do século XX*. Cesuras: Biblos Clube de Lectores.
- Martínez Pereiro, Carlos Paulo (2013): “Da *demanda* da difícil semellanza e da imposíbel identidade tradutora (A tradución do galego ao portugués e do portugués ao galego a debate)”, en *Lingua e Tradución (IX Xornadas sobre Lingua e Usos)*. A Coruña: Servizo de Normalización Lingüística e Servizo de Publicacións da Universidade da Coruña, 197-202. Edición a cargo de Xesús M. Mosquera Carregal.
- Paz-Andrade, Valentín (1978): *A galecidade na obra de Guimarães Rosa*. Sada: Edicións do Castro.
- (1997): *Epistolario*. Sada: Edicións do Castro. Edición ao cuidado de Charo Portela Yáñez e Isaac Díaz Pardo
- Perrone-Moisés, Leyla (2012): “A literatura exigente – Os livros que não dão moleza ao leitor”, *Folha de São Paulo – Ilustríssima*, 25/03/2012 (<http://www1.folha.uol.com.br/fsp/ilustrissima/33216-a-literatura-exigente.shtml>).
- Quignard, Pascal (1976): *Le lecteur (Récit)*. Paris: Éditions Gallimard.
- Rosa, João Guimarães (1980): *Grande sertão: veredas – O diabo na rua no meio do redemoinho...* Rio de Janeiro: Livraria José Olympio Editora [14ª ed.].
- Rowland, Clara (2011): *A forma do meio – Livro e narração na obra de João Guimarães Rosa*. Campinas: Editora da Unicamp / Edusp.
- Stegagno Picchio, Luciana (1997): *Storia della letteratura brasiliana*. Torino: Giulio Einaudi Editore.
- Torres Feijó, Elias (1997): “Cultura, cultura galega e mundo lusófono em Valentín Paz-Andrade. Alguns contributos”, *Agália* 51, 297-336. [Véxase o sitio de GALABRA da Universidade de Santiago de Compostela: https://espacioseguero.com/grupogalabra/images/stories/pdf/elias/novos/cultura_cultura_galega_e_mundo_lusfono_em_valentin_paz-andrade2.pdf].
- Vázquez Montalbán, Manuel (2009): “La saga de los Marx – La aventura ecuatorial de Juan Goytisolo”, en Manuel Vázquez Montalbán, *El escriba sentado*. Madrid: Diario Público, 178-181.